

Kerhî'ye Atfedilen Kaidelerde Mezhep Görüşlerine Aykırı Nasların Yorumlanması Meselesi

Hüseyin BAYSA

Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Gaziantep/Türkiye,
huseyinbaysa@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0406-1102>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 01.07.2025

Kabul Tarihi: 19.11.2025

Yayın Tarihi: 15.12.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Hüseyin BAYSA | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf

Baysa, Hüseyin. "Kerhî'ye Atfedilen Kaidelerde Mezhep Görüşlerine Aykırı Nasların Yorumlanması Meselesi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 8/2 (2025), 486-500. <https://doi.org/10.52637/kiid.1731839>

Öz

Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Hanefî mezhebinin teşekkül sürecine önemli katkılarda bulunmuş bir fakihtir. O, mezhebin ictihâd yöntemini yansıtan asılları/kaideleri bir araya getiren ilk kişi olarak bilinmektedir. Bu kaideler daha sonraları Ömer en-Neseî (ö. 537/1142) tarafından şerh edilmiştir. Kaidelerin bir kısmında mezhep görüşüne aykırı âyet, hadis ve sahâbî kavlinin nesh, te'vîl, tercih ve tevfiik gibi yöntemler uygulanarak yorumlanması önerilmektedir. Bir fakihin kendi mezhebine aykırı görünen naslarla karşılaştığında izlediği yöntemleri formüle eden mevzubahis kurallar modern dönemde nassı mezhep görüşüne tabi kıldığı, mezhebin dogmatik anlayışını pekiştirdiği ve özgür ictihâd düşüncesini sınırladığı iddialarıyla tenkit edilmektedir. Kerhî Hanefî mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olduğu için, kendisine yöneltilen bu eleştirilerin tahlil edilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada söz konusu tenkitler, Ömer en-Neseî'nin kaideler ile ilgili açıklamaları ışığında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Araştırmada metin analizi yöntemi kullanılarak, eleştiriye konu olan kaideler bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Böylece ileri sürülen tenkitlerin gerçeği yansıtmadığının ortaya konulması hedeflenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Kerhî'nin nas ile mezhep görüşü arasında var olduğu sanılan çelişkinin aşılması amacıyla fukahânın benimsediği yöntemleri mezkûr kaidelerle sistematize ettiği tespit edilmiştir. Mezhepte tercih edilen ictihâdlar ile naslar arasındaki çelişkiler, çoğunlukla ictihâdın inşası sırasında esas alınan deliller arasındaki te'âruza dayandığından Kerhî, bu kaidelerle ictihâd sürecinin başına dönülmesini ve o süreçte yapılan işlemlerin dikkate alınmasını önermiştir. Öte yandan Kerhî, Hanefî mezhebinin bir mensubu olarak onun sistematığına bağlı kalmakla birlikte delil eksenli bir anlayışı benimsediğinden mezhebin usul ve fûrû alanlarında hatalı bulduğu bazı görüşlerine katılmamıştır. Böyle bir yaklaşıma sahip olan fakihî nasları mezhep görüşlerine mahkûm etmekle, taassupta bulunmakla veya taklide teşvik etmekle suçlamak isabetli bir tutum değildir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Mezhep Disiplini, Mezhep Taassubu, Taklid, Kerhî.

The Issue of Interpreting Naşş Contradicting Madhhab Opinions in the Qawā'id Attributed to al-Karkhî

Hüseyin BAYSA

Assoc. Prof., University of Gaziantep, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Gaziantep/Türkiye,
huseyinbaysa@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0406-1102>

Research Article

History

Received: 01.07.2025

Accepted: 19.11.2025

Published: 15.12.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Hüseyin BAYSA |
Creative Commons
Attribution-
Noncommercial 4.0 (CC
BY-NC) International
License

Cite as

Baysa, Hüseyin. "The Issue of Interpreting Naşş Contradicting Madhhab Opinions in the Qawā'id Attributed to al-Karkhî". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 8/2 (2025), 486-500. <https://doi.org/10.52637/kiid.1731839>

Abstract

Abu'l-Hasan al-Karkhî (d. 340/952) is a *faqîh* (jurist) who played a key role in developing the *Ḥanafî madhhab* (school of law). He is known as the first to compile the *uşûl/qawā'id* (principles) reflecting the madhhab's *ijtihād* method. These qawā'id were later commented on by 'Umar al-Nasafî (d. 537/1142). In certain qawā'id attributed to him, it is suggested that a *naşş* (texts) conflicting with the established madhhab's opinion should be interpreted through *naskh* (abrogation), *ta'wîl* (interpretation), *tarjîh* (preference) or *tawfîq* (reconciliation). The aforementioned rules, which formulate the methods a faqîh follows when encountering naşş that appears to conflict with his own madhhab, have been criticized in modern period for subordinating naşş to the madhhab's view, reinforcing dogmatism, and limiting independent *ijtihād*. As a leading figure of the Ḥanafî madhhab, analyzing these criticisms directed at Karkhî is important. In this study, the aforementioned criticisms are evaluated in light of 'Umar al-Nasafî's explanations regarding the qawā'id. In the study, the qawā'id that are the subject of criticism are examined from a holistic perspective using the method of textual analysis. Thus, it is aimed to determine whether the criticisms put forward reflect the truth or not. As a result of the research, it has been determined that Karkhî systematized the methods adopted by the fuqahā' to overcome the presumed conflict between the naşş and madhhab's opinion through the aforementioned qawā'id. Since conflicts between madhhab-preferred *ijtihād* and naşş mostly arise from contradictions among evidences in *ijtihād* construction, Karkhî, through these qawā'id, urged returning to the beginning of *ijtihād* process and considering its initial procedures. Karkhî adopted an evidence-based approach, stayed within the Ḥanafî madhhab's systematics as a follower but rejected some *uşûl* and *furû'* views he deemed flawed. It is not a sound attitude to accuse a faqîh who has such an approach of subjecting the naşş to madhhab's views, engaging in fanaticism, or encouraging blind imitation.

Keywords: Islamic Law, Madhhab Discipline, Madhhab Partisanship, Taqlîd, Karkhî.

Giriş

Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952), Irak'ta Hanefî mezhebinin ilmî faaliyetlerine liderlik etmiş ve mezhebin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş bir fakihdir.¹ İlmî seviye itibarıyla *meselede müctehid* olarak kabul edilen Kerhî,² usul ve fûrûa dair bazı konularda mezhep içerisinde kabul edilenlerden farklı görüşler ortaya koyduğu³ için bu seviyenin üstünde⁴ veya *mezhepte müctehid* derecesinde sayılabileceği de ifade edilmiştir.⁵ Kerhî'nin mezhep görüşlerine dair aktarımları ile bunlara ilişkin yorum ve tercihleri genellikle muteber görülmüştür. Aynı şekilde onun Hanefî mezhebinin sistemleşmesinde de önemli bir payının olduğu kabul edilmektedir.⁶ O, Hanefî imamların icthâdlarına temel teşkil eden *asılları* (kaideleri) tespit edip ortaya koyan⁷ veya bunları müstakil bir *risale* halinde derleyen ilk kişi olarak bilinir.⁸ Kerhî'ye atfedilen söz konusu kaideler çoğunlukla, yaklaşımlarını daha isabetli bulduğu Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) çizgisinin fıkhi mesailinden tahrîc edilmiştir. Hanefîlerin fıkıh anlayışını yansıtan bu kaideler, ilke yahut *zâbit* olarak tanımlanabilecek kurallar olup⁹ ilerleyen dönemlerde geliştirilen küllî kaidelere kaynaklık etmiştir.¹⁰

Mevzubahis kaideler daha sonraları Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseffî (ö. 537/1142) tarafından şerh edilmiştir.¹¹ Mâverâünnehir'in önde gelen fakihlerinden Neseffî'nin bunları şerh etmiş olması, kaideleri içeren risalenin kısa bir süre içerisinde Irak sınırlarını aşarak daha geniş bir coğrafyayı etkilediğini göstermektedir.¹²

Kerhî'nin kaideleri çoğunlukla Neseffî'nin şerhi ile birlikte farklı isimler altında yayınlanmıştır. Bu makalede *Te'sîsü'n-nezâir* adlı eserin ekinde, *Şerhu Medâri'l-usûl (Usûlü'l-Kerhî)* ismiyle paylaşılan tahkikli çalışma esas alınmıştır. Söz konusu eserde Kerhî'ye atfedilen 40 kaide ile Neseffî'nin bunlara dair örnekli açıklamalarına yer verilmiştir.¹³ Bazı kitaplarda Kerhî'nin birbiriyle bağlantılı kaideleri tek bir kaide gibi sunulmuş, bu da toplam sayının daha düşük çıkmasına yol açmıştır. Örneğin Kabbânî tarafından Debûsî'ye (ö. 430/1039) nispet edilerek yayınlanan *Te'sîsü'n-nazar* adlı kitabın ekinde Kerhî'nin kaideleri numaralandırılmadan paylaşılmış ve hükmün ta'lîli ile ilgili olan iki kaide tek bir paragrafta birleştirilmiştir.¹⁴ Bu eseri dikkate alan bazı araştırmalarda Kerhî'ye ait kaidelerin sayısı 39 olarak zikredilmiştir.¹⁵

Kerhî'ye atfedilen kaidelerin bir kısmında mezhep görüşleriyle zahiren çelişiyor gibi görünen âyetler, hadisler ve sahâbî kavilleri karşısında takınılması gereken tutum anlatılmaktadır.¹⁶ Kerhî, kaidelerde böyle bir durumda nasların *te'vîl*, *tevfik*, *nesh* ve *tercîhe* hamledilerek yorumlanmasını önermektedir. Bu yönüyle kaideler, bir fakihin kendi mezhebine aykırı görünen naslarla karşılaştığında izlemesi gereken yöntemi belirleyen ilk sistematik çalışma olarak değerlendirilmektedir.¹⁷ Öte yandan son dönemlerde söz konusu kaideler referans gösterilerek, Kerhî'nin mezhep taassubunda bulunduğu ve taklide teşvik ettiği iddia

¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 258; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr, Ramazan Yusuf (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 200-201; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 202; Necmeddin Güney, "Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri: Şerhu Muhtasari'l-Kerhî", *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 205.

² Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethu'l-mubîn fî tabakâti'l-usûliyyîn* (Mısır: Matba'atü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1366/1947), 187.

³ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 202; Alpaslan Alkış, "Serahsî'nin el-Mebûsât Adlı Eserinde Kerhî'nin Furû' Fıkıh Dair Görüşleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Haziran 2019), 236.

⁴ Merâğî, *el-Fethu'l-mubîn*, 187.

⁵ Güney, "Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri", 210.

⁶ Hacı Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/286.

⁷ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 230.

⁸ Merâğî, *el-Fethu'l-mubîn*, 186-187; Ahmet Özel, *Hanefî Fikhî Alimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 41; Adnan Algül, *İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 308.

⁹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 209. Kerhî söz konusu kaideleri her ne kadar Hanefî kaynaklarından beslenerek formüle etmişse de bunlar diğer mezhep müctehidlerinin icthâdlarında da bulunmaktaydı. Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kaideler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 149.

¹⁰ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 230; Apaydın, "Kerhî", 25/286.

¹¹ Merâğî, *el-Fethu'l-mubîn*, 187.

¹² Kızılkaya, *İslam Hukukunda Küllî Kaideler*, 150.

¹³ Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl (Usûlü'l-Kerhî)*, thk. Murteza Bedir (Ankara: İSAM Yayınları, 2025), 421-438. Kerhî'ye nispet edilen kaidelerin sayısı, İsmail Abd Abbâs'ın tahkik ettiği eserde de 40'tır. Bk. Ebû Hafs Necmeddin Ömer en-Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, thk. İsmail Abd Abbâs (b.y.: el-Mecme'u'l-Fikhi'l-İrâkî, 2018).

¹⁴ Bk. Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî (Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.), 171-172. İSAM'ın Erken Klasik Dönem Projesi kapsamında yapılan araştırmada bu eserin isminin *Te'sîsü'n-nezâir*, müellifinin ise Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah eş-Şirmârî olduğu belirtilmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah eş-Şirmârî, *Te'sîsü'n-nezâir*, thk. Murteza Bedir (Ankara: İSAM Yayınları, 2025), 13-25.

¹⁵ Bk. Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 458.

¹⁶ Bk. Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431-434.

¹⁷ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 179.

edilmektedir. Kerhî, Hanefîlerin önde gelen meşâyihinden sayıldığı¹⁸ için bu söylemin araştırılması önem taşımaktadır. Kerhî'nin kurallarına yönelik yapılan tenkitler "Kerhî'nin 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi"¹⁹ adlı makalede kısaca değerlendirilmeye çalışılmıştır. "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı"²⁰ başlıklı makalede de Kerhî'nin yaklaşımı esas alınarak mezhep görüşünün naslar karşısında argüman olarak kullanımı söylemi tartışılmıştır. Bu çalışmada ise Kerhî'ye nispet edilen mevzubahis kaideler, Ömer en-Neseff'nin açıklamaları ışığında incelenecek; kaidelerle ilgili olumlu ve olumsuz yaklaşımlar ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir. Metin analizi kapsamında yer alan bu yöntemle, kaidelerin taşıdığı anlamların daha açık hale getirilmesi ve söz konusu iddiaların gerçeği yansıtır yansıtmadığının tespiti amaçlanmaktadır.

Kerhî'ye atfedilen kaideler, çeşitli çalışmalarda birbirinden farklı anlam konseptleriyle paylaşılmıştır. Bu nedenle, onun asıl maksadını sağlıklı bir biçimde tespit edebilmek için söz konusu kaidelerin orijinal metinlerini vermek uygun olacaktır. Ardından, kaidelerle ilgili yaklaşımlar ele alınacaktır.

1. Mezhep Görüşlerine Aykırı Naslar Karşısında İzlenecek Yönteme İlişkin Kerhî'ye Atfedilen Kaideler

Kerhî'ye atfedilen kaidelerden dördü, mezhep görüşlerine aykırı naslarla karşılaştığında izlenmesi gereken yöntemi açıklamaktadır. Araştırmaya esas aldığımız Ömer en-Neseff'nin şerhinde bu kaideler, 29 ila 32. sıralarda yer almaktadır. İlk kaide şu şekildedir:

"كل آية تخالف قول أصحابنا فإنها تحمل على التسخ أو على التأويل أو على التزجيج وأولى ذلك أن تحمل على التأويل من جهة التوفيق."

"Ashâbımızın kavline aykırı olan her âyet neshe, te'vîle veya tercihe hamlolunur. Ancak evla olan, uzlaştırmak için âyeti te'vîl etmektir."²¹ Bu kurala göre mezhep görüşü ile âyet arasında görülen uyumsuzluk, genellikle üç nedenden birine dayanır: Âyet ya mensûhtur ya belirli bir gerekçeyle te'vîl edilmiştir ya da onun yerine başka bir delil tercih edilmiştir. Böyle bir durumda mezhep görüşüyle veya onun dayandığı delillerle uzlaştırmak üzere âyeti te'vîl etmek daha uygundur.

İkinci kaide:

"كل خبر يجيء بخلاف قول أصحابنا فإنه يُحمل على التسخ أو على أنه معارض بمثله ثم يضار إلى دليل آخر ويُرجح بما احتج به أصحابنا من وجوه التزجيج أو يحمل على التوفيق وإنما يفعل ذلك على حسب قيام الدليل إن قامت دلالة التسخ يحمل عليه وإن قامت دلالة على غيره صرنا إليه على حسبه."

"Ashâbımızın kavline muhalif olan hadis ya neshe hamledilir ya kendi derecesinde bir hadisle çeliştiği için başka bir dilele gidilir ve ashâbımızın kullandığı yöntemlerden biriyle tercih yapılır yahut tevfiğe hamledilir. Bütün bunlar, delil doğrultusunda yapılır. Hadisin nesh edildiğine dair delil varsa o yönde yorumlamaya gidilir. Delil bunun dışındaki bir işlemi gösteriyorsa o tarafa yöneliriz."²²

Buna göre mezhep görüşü, bir hadise aykırı görünüyorsa bu durum, o hadisin mensûh olmasından ya da daha güçlü bir hadisle çeliştiği için terk edilip diğer hadisin tercih edilmesinden kaynaklanmış olabilir. Aynı şekilde mezhep görüşüne esas alınan delille hadisin uzlaştırılmış olması da ihtimal dâhilindedir. Mezhep görüşünün inşa sürecinde bu işlemlerden hangisinin gerçekleştirildiği ise delil ile belirlenebilir.

Üçüncü kaide:

"الحديث إذا ورد عن الصحابي مخالفاً لقول أصحابنا فإن كان لا يصح في الأصل كفيماً مؤنة جوابه وإن كان صحيحاً في مورده فقد سبق ذكر أقسامه، إلا أن أحسن الوجوه وأبعدها عن الشنعة أنه إذا ورد حديث الصحابي في غير موضع الإجماع أن يحمل على التأويل أو المعارضة بينه وبين صحابي مثله."

"Bir sahâbîden ashâbımızın kavline muhalif bir söz/haber geldiğinde (sıhhat açısından bakılır), haber sahih değilse onu cevaplandırma zahmetine girmeye gerek yoktur. Haber sahih ise bunun taksimatı daha önce (ki iki kuralda) geçmişti. Ancak sahâbî kavli, üzerinde icmâ edilmeyen bir meseleye dair ise şüpheden uzak, en güzel yol onun te'vîle hamledilmesi veya kendisi gibi başka bir sahâbî kavli ile çeliştiği (için tercihe gidildiğinin) varsayılmıştır."²³

Kaideye göre mezhepte benimsenen görüş, bir sahâbî kavliyle çelişiyorsa öncelikle kavlin sıhhat durumu incelenir. Kavil sahih görülmediği için dikkate alınmamış olabilir. Kavil sahih ise üzerinde icmân gerçekleşip gerçekleşmediği araştırılır. İcmâ gerçekleşmemişse kavlin te'vîl edildiği veya başka bir sahâbî kavli ile çeliştiği için alınmadığı ve diğerinin tercih edildiği varsayılır.

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 258; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 200-201; Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 202; Güney, "Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri", 205.

¹⁹ Ali Pekcan, "İslâm Hukuku Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risale (Kerhî'nin 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi)", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (Haziran 2003), 293-307.

²⁰ Kamil Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı: Hanefîlerin Benimsediği Yönteme Dair Bir İzah Denemesi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 359-385.

²¹ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431.

²² Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 432.

²³ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

Dördüncü kaide:

“ما أمضي بالإجتihad لا يُفسخ باجتihad مثله ويُفسخ بالتصريح” “İctihâd ile verilmiş bir hüküm, benzer bir ictihâdla bozulmaz; ancak nasla bozulur.”²⁴

Diğer üç kaidede mezhep görüşüne aykırı gibi görünen nassın farklı şekillerde yorumlanabileceği ifade edilirken bu kaidede iki farklı ictihâdın birbirini nakz etmeyeceği belirtildikten sonra nassa muhalif ictihâdın geçersiz sayılacağı vurgulanmıştır. Nassa aykırı ictihâd için önerilen işlem ile mezhep görüşüne aykırı nas karşısında izlenecek yolun neredeyse birbirinin zıddı olması, ilk bakışta kaideler arasında bir çelişkinin olduğu izlenimini uyandırabilir. Ancak dikkatle incelendiğinde ilk üç kaidede, nas ile mezhep görüşü arasında çelişki gibi görünen durumun aslını tespit için izlenecek yöntemin anlatıldığı, sonuncu kaidede ise ictihâdın sarîh nassa aykırılığının kesin bir şekilde tespiti durumunda yapılacak işlemden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kaideler arasında herhangi bir tenakuz söz konusu değildir.

Kerhî'den asırlar sonra gelen Hanefî fakih Ebû Sa'îd el-Hâdimî (ö. 1176/1762) ilk üç kaidedeki yaklaşımı, benzer ifadelerle şu şekilde dile getirmiştir: “... Fukahâmızın mezhebine muhâlif olan âyet veya haberin ma'nâsı, neshe veya tahsîse yahut tercihe mahmûl olup onun ma'nâsı fukahânın adem-i idrâkine hamlolunmasın.” Hâdimî bu ifadelerin devamında Kerhî'den farklı olarak, sert tepkilere yol açan²⁵ “Amelde kavl-i fukahâ, nusûs üzerine mureccahdır.” cümlesini kullanmıştır.²⁶

Hâdimî, Kerhî'ye atfedilen kaidelerde geçen “ashâbımızın kavli” tabiri yerine “fukahâmızın mezhebi” ifadesini tercih etmiştir. Kaidelerde yer alan “ashâbımız” kelimesiyle Hanefî mezhebinin imamları kastedilmektedir.²⁷ Klasik Hanefî fûrû fıkıh literatüründe, üzerinde görüş birliği sağlanan meselelerden bahsedilirken çoğunlukla “kurucu imamlar” anlamında “ashâbımız” tabiri kullanılmaktadır.²⁸ Bu bağlamda “ashâbımız” ve “fukahâmız” kelimeleriyle aynı anlamın murad edildiği anlaşılmaktadır.

Kerhî'nin Hanefî imamların görüşleri ile naslar arasında var olduğu sanılan tenakuzun gerçekte olmadığını anlatmaya çalışırken kendisinin mezhebin bazı görüşlerine muhalefet etmesi, bazı araştırmacılar tarafından bir tezat olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada, çelişkili durumu aşmak üzere naslara aykırı olduğu söylenen “ashâbın kavli”nin fıkhi görüşlerden ziyade bunlardan elde edilen temel ilkeler olabileceği ileri sürülmüştür.²⁹ Bu yaklaşıma göre Kerhî, mezhepte yanlış bulunduğu ictihâdlar karşısında kendi görüşünü ortaya koymuş, mezhepte benimsenen kaidelere aykırı gibi görünen naslarla karşılaşılacağına ise nasların kaideler lehine te'vil edilmesini önermiştir. Ancak bu yorumlama, metnin bağlamı dikkate alındığında isabetli görünmemektedir. “Ashâbın kavli” tabirinin “fûrûa dair ictihâdi görüşler” şeklinde anlaşılması daha doğru olacaktır. Çünkü Kerhî'ye nispet edilen kaidelerde uygulanması tavsiye edilen te'vil, tevfiik ve nesh gibi yöntemler, meseleleri hükme bağlarken naslar arasında ortaya çıkan mu'ârazayı gidermek için başvurulan işlemlerdir. Kerhî de kaidelerinde fıkhi görüşler ile ilgili delillerin uzlaştırılmasından bahsetmektedir. Dolayısıyla onun kavil ile kastettiği şey, ictihâdi görüştür. Nitekim Ömer en-Neseffî mezkûr kaideleri şerh ederken “ashâbın kavli”ne örnek olarak Hanefî imamların bazı meseleler ile ilgili ictihâdlarına yer vermiştir. Kerhî'nin birtakım meselelerde Hanefî imamlarına muhalefet etmesi ise onun ilmî derinliğinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

2. Kerhî'ye Atfedilen Kaideler ile İlgili Değerlendirmeler

Mevzubahis kaideler, mezhep görüşlerine aykırı naslarla karşılaşıldığında çelişkinin kaynağının anlaşılması için başvurulan yöntemleri ifade etmektedir. Kaideleri bu şekilde yorumlayan araştırmacılar ictihâdda ehliyet ve mezhep sistematığına riayetin öneminden bahsederken bu kaidelere atıf yapmışlardır. Buna karşılık kimi araştırmacılar ise söz konusu kaideleri farklı açılardan tenkit etmişlerdir.

2.1. Kerhî'nin Kaidelerine Yönelik Eleştiriler

Kerhî'nin kaidelerine yöneltilen tenkitleri iki başlık altında ele almak mümkündür. Bunlardan bir tanesi, kaidelerin ictihâdı nassın önüne geçirmesi, diğeri ise mezhep taassubunu güçlendirerek taklide yönlendirmesidir.

²⁴ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

²⁵ Muhammed Seyyid Bey, *Usûl-i fıkıh -Medhal-* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333/1917), 301-302.

²⁶ Hâdimî aynı paragrafta ayrıca şunları söylemiştir: “Avâmın vazîfesi, fukahânın kavliyle temessük olup, Kur'ân ve hadîse temessük etmesi câ'iz değildir. Ve yine ulemâ-i sâlifinin akvâlini ihtiyâr etmek, avâmın vazîfesinin hâricinde olup, belki mevsûkun bih olan fukahâ-i asrın kavline temessük etmelidirler. Ve kezâlik avâm için akvâl-i sahâbîyi ihtiyâr etmek dahî câ'iz olmaz.” Ahmed Hamdi Şirvânî, *Levâmi'u'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmî'i'l-Hakâik -Mecâmî'u'l-Hakâik Tercümesi-*, haz. Hüseyin Örs, Seher Erdem Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 288.

²⁷ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl*, 276.

²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasarî't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed vd. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 1/245, 274, 312, 355, 483; Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 511.

²⁹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl*, 276; Hacı Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: BİLAY Yayınları, 2019), 307.

2.1.1. Kaidelerde Mezhep Görüşünün Nassın Önüne Geçirildiği İddiası

Kerhî'ye atfedilen kaideleri, mezhep ictihâdının nassın önüne geçirilmesi olarak yorumlayan çağdaş araştırmacılardan biri Iraklı Tâhâ Câbir el-Alvânî'dir (ö. 2016). Alvânî, söz konusu kaideleri "Mezhebimizin görüşüne aykırı olan âyet ve hadisler ya tev'îl edilmiştir ya da mensûhtur." şeklinde okumuş ve bu yaklaşımın "Hanefî mezhebini asıl, Kitap ve Sünnet'i ise fer' kabul etmek" anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Devamla bu durumu "büyük bir tehlike" ve "müslüman aklı için bir kriz hâli" olarak nitelemiştir.³⁰ Benzer bir yaklaşımla başka bir araştırmacı Kerhî'nin kaidelerine atıf yaparak, "Mezhep imamlarının görüşü esas alınıp, naslar, âyetler onlara uydurulmaya çalışılmaktadır." değerlendirmesinde bulunmuştur.³¹ Yine mevzubahis kaideleri "Nas ile mezhep çatıştığı zaman, biz mezhep hükmünü alır, onu uygularız." şeklinde anlayanlar olmuştur.³² Keza Kerhî'nin kaidelerini "Kur'ân ve Sünnet'in dahi, mezheplerin fikirlerine ve ictihâdlarına göre tev'îl edildiği görülmektedir." biçiminde okuyanlar da vardır.³³ Kerhî'nin sözlerini bu şekilde yorumlayanlar, onun yaklaşımının kabul edilemez olduğunu belirtmekle birlikte Kerhî gibi bir fakihin nasıl olup da böyle bir tutumu savunduğuna dair herhangi bir tahlil yapmamışlardır. Kerhî'nin sözlerine göndermede bulunmakla yetinmişler ve kaidelere yükledikleri anlamı temellendirmeye gerek duymamışlardır.

Mezkûr kaideler Ömer en-Neseffî'nin açıklamaları doğrultusunda değerlendirildiğinde söz konusu iddianın isabetli olmadığı görülmektedir. Neseffî'nin açıklamalarının dikkate alınmaması ve kaidelerin bütüncül bir bakışla tahlil edilmeden yorumlanması, bu yanlış kanaate zemin hazırlamıştır. Ayrıca bazı araştırmacıların sözü edilen iddiayı dile getirirken aynı görüşte olan diğer isimlere atıfta bulunmakla yetinip konuyu derinlemesine tahkik etmemeleri, bu problemlili yaklaşımın sürdürülmesinde etkili olmuştur.

Mezhep görüşlerinin nasları neshedebileceği veya nasların ictihâdi hükümlerin kontrolünde olduğu yönündeki söylem, usul-i fıkıh konusunda asgari bilgiye sahip kişilerce bile kabul edilemeyecek bir yaklaşımdır. Dolayısıyla Kerhî'nin böyle bir anlayışı benimsediğini ileri sürmek makul değildir.³⁴ Kerhî'nin "İctihâd (ile verilmiş hüküm), nas sebebiyle bozulur."³⁵ şeklindeki müstakil bir kaideye yer vermiş olması, bu tür ithamların geçersizliğini ortaya koyan başka bir delildir. Bu kural, nassın asıl ve öncelikli olduğunu, nassa aykırı ictihâdi görüşün geçersiz sayılacağını açık bir biçimde ifade etmektedir.³⁶ Mezhep görüşünün nas ile çelişmesi durumunda görüşün sabit tutulup nassın yorumlanmasını öneren kaideler, gerçekte bu kaide ile çatışmamaktadır. Çünkü burada delil ve metodolojik açıdan sağlam olduğuna güvenilen görüş kastedilmektedir. Nas karşısında geçersiz sayılacağı belirtilen ictihâd ise kat'î nassa aykırı, delil veya yöntem açısından problemlili olduğu tespit edilen görüştür.

Mezhepte tercih edilen görüşün nas ile çatışması durumunda görüşü esas almanın ilke olarak benimsenmesi, her ne kadar ictihâdi görüşü nassın önüne geçirmek gibi bir algıya yol açabiliyorsa da Kerhî'nin ictihâdın inşası aşamasında kullanılan nas yorumlama yöntemleri üzerinden meseleyi anlamlandırmaya davet etmesi, onun yönetsel olarak ictihâdi nassa tabi kıldığını söylemeyi zorunlu kılmaktadır. Kerhî'nin nassa aykırı mezhep ictihâdını yorumlamada teklif ettiği yöntemlere ilişkin Ömer en-Neseffî'nin yaptığı açıklamalar, onun yaklaşımının bu şekilde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kerhî, mezkûr kaidede mezhep görüşüne aykırı gibi görünen âyetin görüş ile uzlaştırılmak üzere tev'îl edilmesini önermiş, bununla birlikte âyetin hükmünün mensûh olabileceğine veya başka bir âyetin ona tercih edilmiş olabileceğine dikkat çekmiştir. Neseffî görüşle çelişen âyetin tev'viline örnek olarak, kible yönünü bilmeyen ve araştırma yapmasına rağmen hatalı bir tarafa durarak namaz kılan kişinin durumunu zikretmiştir. Hanefîlerde bu şekilde kılınan namazın geçerli olacağı görüşü hâkimdir. Âyet, namaz için kibleye dönmeyi emrederken³⁷ bu durumdaki kişinin namazının sahih sayılması, âyetin tev'viline dayanmaktadır. Söz konusu âyetteki emir, görüşü benimseyen fakihlerce namazda kible olarak bilinen yöne dönülmesi, kible bilinmiyorsa araştırma neticesinde kible olduğuna kanaat getirilen tarafa yönelmesi şeklinde tev'îl edilmiştir.³⁸ Kerhî'nin, ictihâdın inşası aşamasında gerçekleşen bu tev'îl üzerinden âyetin anlamlandırılıp mezhep görüşü ile uzlaştırılmasını istemesi, ictihâdi âyetin önüne geçirmek olarak değerlendirilemez.

³⁰ Tâhâ Câbir el-Alvânî, *el-Ezmetü'l-fikriyye ve menâhucu't-tağyîr* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2003), 78-79.

³¹ Salih Akdemir, "Nas ve Yorum İlişkisi", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 531.

³² Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 237.

³³ Abdullah Çolak, *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 131.

³⁴ Pekcan, "Kerhî'nin 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi", 307.

³⁵ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

³⁶ Benzer bir yaklaşım için bk. Bilal Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 296-297.

³⁷ el-Bakara 2/150.

³⁸ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431.

Nesefî, Kerhî'nin mezhep görüşü ile çelişen âyetin neshe hamledilebileceğine dair kuralını açıklarken Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında yakınlarının savaş gelirlerinden pay alıp almayacaklarına ilişkin meseleyi örnek vermiştir. Haşr Sûresi'nin 7. âyetinde, savaşılmaksızın düşmandan ele geçirilen malların Allah, Peygamber, Peygamber'in akrabaları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlara tahsis edildiği bildirilmiştir.³⁹ Hanefîlere göre Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında bu şekilde alınan mallardan onun yakınlarına düşecek pay, cihad harcamaları için kullanılır. Onlar bu hükme varırken sahâbe icmâını dayanak olarak göstermişler ve âyetin hükmünün neshe uğradığı hususunda icmâ gerçekleştiğini belirtmişlerdir.⁴⁰ Hz. Peygamber'in vefatı sebebiyle mevzubahis hükmü gerektiren sebebin ortadan kalkmasını, âyetin hükmünün neshi şeklinde ifade etmişlerdir. Hanefîlerin kabul ettiği görüş, her ne kadar âyete aykırı görünüyorsa da âyetin hükmünü uygulama zemini ortadan kalktığından gerçekte bir çelişki söz konusu değildir. Kerhî'nin bu tür durumlarda âyetin mensûh olabileceği ihtimaline yönlendirmesi, âyeti fıkhi görüşe tabi kılması anlamına gelmemektedir.

Nesefî, Kerhî'nin mezhep görüşüne aykırı âyetle karşılaşıldığında uygulanmasını teklif ettiği yöntemlerden biri olan tercihe ise kocası ölmüş hamile kadının iddet süresini örnek olarak zikretmiştir. Kocasını vefat eden kadının iddetini belirleyen âyet,⁴¹ kocası ölmüş hamile kadının doğum yapsa dahi dört ay on gün beklemesini gerektirmektedir. Çünkü bu âyetin hükmü 'âmm olup hamile olsun veya olmasın, kocası ölmüş bütün kadınları ilgilendirmektedir. Öte yandan hamile kadınların iddetinin doğum yapmasıyla biteceğini bildiren âyetin⁴² hükmü de 'âmm olup kocası ölen veya hayatta olan bütün kadınları kapsamaktadır. Hanefîler kocası ölen hamile kadının iddeti konusunda ikinci âyeti tercih ederek bu durumdaki kadınların iddetinin doğumla birlikte biteceğine hükmetmişlerdir. Bu görüşe giderken Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/687-88) doğum iddeti ile ilgili âyetin ölüm iddetini bildiren âyetten sonra nazil olduğuna dair kavline dayanmışlardır.⁴³ Hanefîlerin benimsediği görüş, ölüm iddetini bildiren âyetin hükmüyle çelişiyor olsa da bu durum, diğer âyetin tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. Kerhî, mezhep görüşüyle âyet arasında bir çelişki ile karşılaşıldığında tercih ihtimalinin dikkate alınmasını önerirken birbirleriyle mu'ârazalı gibi görünen âyetlerden hangisinin esas alınarak görüşün inşa edildiğinin araştırılmasını teklif etmektedir. Kaidedeki temel anlam bu şekildedeyken, fıkhi görüş ile nas arasında kalındığında görüşün lehine nassın yorumlanmasının kastedildiğini iddia etmek, isabetli olmayacaktır.

Öte yandan mezkûr kuralda mezhep görüşünün nassa aykırılığın bahsedilirken gerçekte kastedilen, görüşün dayandığı deliller ile nassın çatışması⁴⁴ yahut nassın yorumu ile nassın ilk etapta anlaşılman mana arasındaki uyumsuzluktur. Buna göre Kerhî'nin kaidelerinde nassın karşısında konumlandırılan, görüşün kendisi değil, görüşün bina edildiği delil veya delilin yorumlanmış şeklidir. Nesefî'nin verdiği örneklerde bu gerçeklik net olarak görünmektedir. Aynı şekilde onun söz konusu kuralları açıklarken, te'âruz durumunda nassı veya mezhep görüşünü önceleme tartışmasına hiç değinmemiş olması, Kerhî'nin ifadelerinin bu bağlamda değerlendirilmesine uygun bir zeminin bulunmadığını göstermektedir. Bu sebeple, Hanefîlerde "sistemik mezhep görüşünün, aralarında bir çelişki olması durumunda nasların te'vîl edilmesini gerektirecek değerde karşıt bir delil olarak değerlendirildiği"⁴⁵ şeklindeki söylemin, problemleri bir yaklaşımı yansıttığını belirtmek gerekmektedir. Çünkü mezkûr kaidelerde gerçekte yapılması talep edilen, nas karşısında mezhep görüşünün savunulması değildir; tam aksine mezhepte kabul gören ictihâdın sağlam nas zeminine nasıl dayandırıldığını açıklığa kavuşturmak amacıyla ictihâd sürecinin başında gerçekleştirilen te'vîlin tespit edilmesidir.

Klasik literatür incelendiğinde Kerhî'nin söz konusu kaideler üzerinden eleştirildiğine dair herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte taklid ruhuyla mezhep görüşünün nassın önüne geçirilmesine karşı zaman zaman sert tepkilerin dile getirildiği görülmektedir. İbn Kayyim'ın (ö. 751/1350) derece bakımından müftü çeşitlerini sayarken yaptığı şu değerlendirme bu türdendir:

"Müftülerin dördüncü çeşidi, bağlı oldukları mezhebe ait görüşlerde yetkinleşmiş, fetvalarını ve hükümlerini ezberlemiş ve her açıdan tamamen taklidi kabul etmiş gruptur. Bunlar, eğer bir gün bir meselede kitap ve sünneti anarlarsa, bu sadece bereket ve fazilet amacıyla olur, delil ve uygulama amacıyla değil. Bağlı oldukları imamın görüşüne aykırı, sahih bir hadis ile karşılaşırlarsa imamlarının görüşünü alır ve hadisi bırakırlar. Eğer

³⁹ el-Haşr 59/7; Hüseyin Baysa, *Kureş Kervanları -Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat-* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 196.

⁴⁰ Nesefî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431.

⁴¹ el-Bakara 2/234.

⁴² et-Talâk 65/4.

⁴³ Nesefî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431-432.

⁴⁴ Hoyladi, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 460; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 373.

⁴⁵ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 307; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 367.

Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer sahâbilerin verdikleri fetva, kendi imamlarının ictihâdına aykırıysa imamlarının hükmünü alır ve sahâbilerin fetvalarını terk ederler.”⁴⁶

Füllânî'nin (ö. 1218/1803) aktardığı şu eleştiri de aynı minvaldedir:

“İlginçtir ki, eğer onlara bazı sahâbilerden sahih haberle çelişen bir şey ulaşırsa ve buna dair bir açıklama bulamazlarsa, hadisin o sahâbilere ulaşmadığını kabul ederler... Ancak onlara, taklid ettikleri kişilerin görüşlerine aykırı bir hadis ulaştığında, bu hadisi zorlama te'villerle yorumlamaktan çekinmezler.”⁴⁷

Paylaştığımız pasajlardaki tenkitler, ictihadi görüşün taklid ve taassup ruhuyla nassa karşı savunulmasına yönelik olup Kerhî'nin kaidelerinde önerilen delil esaslı yöntemlerle ilgili değildir. Dolayısıyla eleştirilen bu tutumu Kerhî'nin ortaya koyduğu söz konusu kaidelerdeki yaklaşım ile özdeşleştirmek isabetli olmayacaktır.

2.1.2. Kaidelerde Mezhep Taassubunun Benimsendiği ve Taklide Yönlendirildiği İddiası

Kerhî'nin mevzubahis kaidelerinde mezhep taassubu ile taklidin öne çıkarıldığı iddiası, üzerinde durulması gereken başka bir husustur. Araştırdığımız kadarıyla bu iddia ilk defa Mısırlı hukukçu ve tarihçi Muhammed Hudarî Beg (ö. 1927) tarafından ortaya atılmıştır. Hudarî Beg taklid ruhundan bahsederken belli bir imamın kitapları esas alınarak fıkıh âlimi olunduğunu, hakkın tamamı imamlarının dili ve kalbi üzere inmişçesine hiç kimsenin herhangi bir meselede imamlarının görüşüne aykırı bir görüş ortaya koymayı kendisine caiz görmediğini ifade etmiştir. Bu iddiasını pekiştirmek üzere: “Öyle ki Hanefilerin tartışmasız önde gelen imamlarından Ebû'l-Hasen Ubeydullâh el-Kerhî: ‘Ashâbımızın görüşüne aykırı olan âyet ya te'vîl edilmiş ya da mensûhtur. Hadisler de böyledir.’ demiştir.”⁴⁸ şeklinde Kerhî'nin söylemini yanlış anlaşılma müsait, problemlili bir forma sokup aktarmıştır. Yine Mısırlı âlimlerden Merâğî (ö. 1945) ile Abdülvehhâb Hallâf (ö. 1956) da taklid konusundan bahsederken benzer ifadelerle Kerhî'ye göndermede bulunup aynı savı dile getirmişlerdir.⁴⁹ Kerhî'ye atfedilen kaideleri “Bir taraftan mutlak ictihâdî menederken diğer taraftan mezhep içinde ictihâda cevaz vermiştir.”⁵⁰ şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Kerhî'yi mutaassıp bir şekilde taklide yönlendirmekle itham eden bu araştırmacılar, iddiayı ispat için argüman geliştirme çabası içinde olmamışlar, çoğunlukla onun kaidelerini referans göstermekle yetinmişlerdir.

Meclis-i Ayân azası ve hukukçu Muhammed Seyyid Bey (ö. 1925), nas ile mezhep görüşü arasında kalan kişinin nasıl hareket etmesi gerektiği meselesini, Hâdimî'nin mezkûr ifadesi bağlamında ele almış ve kişinin ilmî yetkinliği ile mezhep görüşünün müdellel olup olmaması ölçütlerini esas alarak değerlendirmede bulunmuştur. Fukahânın konuya dair yaklaşımını yansıtan bu değerlendirmeye göre ictihâda muktedir olmamakla birlikte usul kaidelerine, nasların anlamlarına, sebep ve illet bilgisine vakıf ilim ehli, müdellel olmayan mezhep görüşü ile hadis arasında kaldığında hadisi inceler ve sahih ise “Rabbimizden size indirilene uyun.”⁵¹ âyeti gereğince mezhebi terk edip hadise uymalıdır. Bu seviyedeki ehl-i ilm ve irfân kişileri Şâri'in kelimalarına karşı fukahânın görüşleriyle mukayyed kılmak, onları kör taklide yönlendirmektedir ki bu, makul olmadığı gibi şer'an caiz de değildir. Şayet hadis mezhebin müdellel hükmüne muhalif ise bu durumda ehl-i ilm ve irfân kişi mezhep görüşü ile hadis arasında kalmış sayılmaz; Şâri'in yekdiğerine mu'âriz iki kelamı veya iki şer'î delil arasında kalmış olur. Bu durumda kişi eğer delili inceleme ve muhakeme yeteneğine sahip (ehl-i tercih) ise uygun olan, görüşün delili ile hadisi inceleyip kuvvetli olana göre tercihte bulunmaktadır. Şayet kişi bu seviyede ilim sahibi değilse mensup olduğu mezhebin hükmüne uyar.⁵² Kerhî'yi eleştirenler, böyle bir ayırıma gitmeden onun ortaya koyduğu kaideleri, mezhep görüşlerine muhalif nasların geçersiz sayılacağı şeklinde yorumlayarak onun ictihâd anlayışını ve metodolojik yaklaşımını daraltmış ve onu kör taklidi savunan bir kişi olarak yansıtmışlardır.

Kerhî'ye nispet edilen kaideler incelendiğinde onun mezhebin genel yaklaşımını benimsediği ve mezhep ictihâdlarının isabetliliğine dair emin bir tutum sergilediği; ancak bu tutumunun, onu taassupçuluğa yahut körü körüne taklit anlayışını savunmaya sevk etmediği anlaşılmaktadır. Örneğin o, mezhep görüşüne muhalif hadisin te'vîl, tercih veya tevfiik yöntemlerinden biri ile yorumlandığını varsayılması gerektiğini söylerken bu işlemlerden hangisinin yapıldığını belirlemek için delilin esas alınacağını vurgulamıştır.⁵³ Kerhî'nin delile dayalı bir yaklaşım benimsemiş olması, onun kör taklidi

⁴⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in an Rabbi'l-âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzi İ'n-Neşr ve't-Tevzi', 1423), 6/127.

⁴⁷ Salih b. Muhammed el-Füllânî, *İkâzu himemi üli'l-ebşâr* (Şârika: Dâru'l-Feth, 1417/1997), 193.

⁴⁸ Muhammed el-Hudarî, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 324.

⁴⁹ Merâğî, *el-Fethu'l-mubîn*, 1/24; Abdülvehhâb Hallâf, *Hulâsatü târîhi't-teşri'i'l-İslâmî* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, ts.), 96.

⁵⁰ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 183. Kerhî'nin kaidelerini taassubla ilişkilendiren başka bir araştırma için bk. İbrahim Paçacı, “Fıkıh Mezhepleri ve Taklid”, *Dinî Araştırmalar* 2/4 (1999), 83.

⁵¹ el-A'râf 7/3.

⁵² Seyyid Bey, *Usûl-i fikh -Medhal-*, 302-304. Aynı yaklaşım için bk. Alparslan Alkaş, *İslam Hukuk Usûlü* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 458-459.

⁵³ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 432.

savunmak bir tarafa muhatabını her durumda delil ile doğru sonuca ulaşmaya yönlendirdiğini, akıl ve delil temelli bir değerlendirme yapmaya davet ettiğini göstermektedir.⁵⁴ Kerhî'nin söz konusu kaidesiyle ilgili Neseffî'nin açıklamaları bu gerçekliği net bir şekilde ortaya koymaktadır. Neseffî, mezhep görüşüne aykırı hadisin mensûh olabileceğine örnek babından Hanefîlerin sabah namazı farzından sonra sünnetinin kılınmayacağına ilişkin icthâdını zikretmiştir. Bu görüş, Hz. Peygamber'in bir sahâbîyi bu şekilde namaz kılarken gördüğünde ona müdahale etmediğini bildiren rivayete aykırıdır.⁵⁵ İmam Şâfiî, aynı rivayete dayanarak sabah namazı vaktinde farzı eda edildikten sonra sünnetinin kılınabileceğine hükmederken Hanefîlerin bunun aksini savunması, bu hadisteki hükmün nesh edildiğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Onlara göre mevzubahis hadisin hükmünü, sabahın farzından sonra güneş doğuncaya kadar namazın kılınmayacağını bildiren hadis⁵⁶ ortadan kaldırmıştır.⁵⁷ Mezhep görüşünün çeliştiği hadis, mezhep fakihlerince mensûh sayıldığından gerçekte bir çatışma söz konusu değildir. Şu hâlde mezhepte benimsenen icthâd ile hadis arasındaki çelişkinin, delilin gerektirmesi durumunda, hadisin neshine hamledilerek giderilmesi mümkündür.

Neseffî, mezhebe ait bazı görüşlerin hadislere aykırı olmasının tercih yöntemi çerçevesinde izah edilebileceğine ilişkin kaideyi, sabah namazında kunût duasını okumanın hükmünü örnek vererek somutlaştırmıştır. Hanefîlere göre sabah namazında kunût duası okunmaz. Bu görüş Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-712) nakledilen, Hz. Peygamber'in vefatına kadar her sabah namazında kunût duası okuduğunu ifade eden rivayete⁵⁸ aykırıdır. Ancak yine Enes b. Mâlik'ten Hz. Peygamber'in kunût duasını yalnızca bir ay süreyle okuduktan sonra terk ettiğini bildiren bir hadis de rivayet edilmiştir.⁵⁹ Bu iki hadis birbiriyle mu'âruz olduğundan Hanefîler, Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-653) ile başka sahâbîlerden nakledilen ve Hz. Peygamber'in iki yıl boyunca kunût duasını okuduktan sonra bıraktığını ifade eden hadisi tercih etmişlerdir.⁶⁰ Şu halde bir meselede icthâdın hadise aykırı bir şekilde inşa edilmiş olması, hadisi nakleden râvinin aynı konuda ona aykırı başka bir hadisi rivayet etmesinden dolayı onun rivayetlerinin terk edilip diğer râvilerden gelen başka bir hadisin esas alınmasından kaynaklanmış olabilir. Bu nedenle delilin gerektirdiği durumlarda mezhep görüşüne aykırı hadisin tercih sebebiyle terk edildiği varsayılabilir.

Neseffî, mezhep görüşüne muhalif görünen hadisin, mezhebin dayandığı deliller ile tevfiik edilebileceğini açıklarken namazda "Semî'allâhu li-men hamideh" ve "Rabbenâ leke'l-hamd" ifadelerinin hangi durumlarda söyleneceği meselesini örnek olarak vermiştir. Hanefîlerde kabul edilen icthâda göre münferiden namaz kılan kişi her iki ifadeyi söylerken muktedî "Rabbenâ leke'l-hamd" demekle yetinir.⁶¹ Bu görüş, Hz. Peygamber'in rükûdan kalkarken her iki ifadeyi de kullandığını bildiren hadis⁶² ile tam olarak örtüşmemektedir. Çünkü hadis, bu iki cümlenin hem imam hem de muktedî için geçerli olduğuna delâlet etmektedir. Ancak başka bir hadiste: "İmam 'semî'allâhu limen hamideh' dediğinde siz: 'Rabbenâ leke'l-hamd' deyin." buyurularak muktedînin söyleyeceği cümle belirlenmiştir.⁶³ Hanefîler bağlamalarını dikkate alarak bu iki rivayeti bağdaştırıp hükme varmışlardır. Buna göre bir hadis ile mezhep görüşü arasında ortaya çıkan tenakuzun, icthâdın inşası sürecinde o hadisin konuya dair başka bir hadisle uzlaştırıldığı bilinmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Bu ihtimal değerlendirilerek aslında tenakuzun bulunmadığı anlamak mümkündür.

Kerhî'nin, mensubu olduğu Hanefî mezhebinde tercih edilen bazı görüşlere katılmamış olması,⁶⁴ onun taassupçu veya taklidci olarak nitelendirilmesine mâni başka önemli bir delildir. Bu muhalefetinin temel sebebi, onaylamadığı görüşün ona göre ilgili naslara veya temel kurallara uygun olmamasıdır.⁶⁵ Örneğin Hanefî mezhebinde zekâtı sene sonunda hemen vermeyip geciktirmek (terâhî) caiz iken Kerhî İmam Muhammed'den mevzu ile ilgili nakledilen görüşü almış ve nisab miktarı malın üzerinden bir senenin geçmesi ile birlikte zekâtın hemen verilmesi gerektiğini söylemiştir.⁶⁶ Yine Hanefîlere göre Ramazan ayında

⁵⁴ Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 296-297.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, "Salât", 294 (No. 1267).

⁵⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Sıyâm", 65 (No. 1995).

⁵⁷ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 432-433.

⁵⁸ Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekir Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), "Salât", 299 (No. 3104).

⁵⁹ Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), "el-Mesâcid ve mevâdi'u's-salât", 304 (No. 677).

⁶⁰ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 433.

⁶¹ Neseffî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 433.

⁶² Buhârî, "Ezân", 124 (No. 795).

⁶³ Buhârî, "Ezân", 125 (No. 796).

⁶⁴ Alkış, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinde Kerhî'nin Furû' Fıkha Dair Görüşleri", 236.

⁶⁵ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, 276.

⁶⁶ İmam Muhammed mezhepte benimsenen görüşün aksine, ihtiyaç sahiplerinin zarar göreceği gerekçesiyle zekâtın geciktirilmesini caiz görmemiştir. Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1328/1986), 2/3.

oruca her gün için ayrı ayrı niyet etmek şart iken Kerhî bir defa niyet etmenin bütün ay için yeterli olacağını düşünmüştür.⁶⁷ Keza o, Hanefî mezhebinde kefaeti nikâhın lüzum şartı sayan görüşe katılmamıştır.⁶⁸ Kerhî'nin "ashâbımız" ifadesiyle bahsettiği ve naslara aykırı görüşleri ile karşılaştığında te'vîl ve tevfiği önerdiği Hanefî imamlarının bazı meselelerdeki görüşlerine muhalefet etmiş olması, onun mezhep mutaassıbı olarak nitelenmesine engel teşkil etmektedir.

2.2. Kerhî'nin Kaideleri ile İlgili Olumlu Değerlendirmeler

Kerhî'ye atfedilen mevzubahis kaidelerin tutarlı ve isabetli olduğuna dair yapılan değerlendirmelerde kaidelerin farklı yönleri vurgulanmıştır. Bunları şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Kaideler, Kerhî'nin Hanefî mezhebinde tercih edilen görüşlere olan itimadını yansıtmaktadır; mezhep görüşlerinin doğru anlaşılmasını sağlamaya yönelik metodolojik bir bakış açısı sunmaktadır; mezhep görüşü ile nas arasındaki çelişkinin mahiyetini araştırmaya yönlendirmektedir ve yanlış ictihâd teşebbüslerine karşı mezhep bütünlüğünü koruma amacını taşımaktadır.

2.2.1. Kaidelerin Kerhî'nin Mezhep Görüşlerine Olan İtimadını Yansıttığı

Kerhî, bazı konularda Hanefî mezhebi imamlarına muhalefet etmiş olsa da mezhep metodolojisini savunmuş ve görüş ayrılığı yaşamadığı meselelerde mezhepte benimsenen hükümlere itimat etmiştir.⁶⁹ Nasla çelişen ictihâd ile karşılaştığında onun, doğrudan nassın hükmünü almak yerine nesh, te'vîl, tevfiğ ve tercih gibi yöntemlere yönlendirmesi bunun delilidir.

Kerhî'yi mensubu olduğu Hanefî mezhebinin görüşlerine güven duymaya sevk eden üç temel âminden bahsetmek mümkündür. Bunlardan bir tanesi onun, bu mezhebin metodolojisinin yanı sıra hükümlerini müdellel bir şekilde bilmesi ve onaylamış olmasıdır. Mezhep bilgilerine vukûfiyet bu seviyede olmasa bile mezhebin benimsenmiş olması, ictihâdlarına güvenmeyi de beraberinde getirir. Dahası, bir görüşle amel edilebilmesi için o görüşün doğru olabileceğinin kabul edilmesi şarttır.⁷⁰ Çünkü yanlış olduğu bilinen bir hükümle amel edilemez.

Kerhî'nin Hanefî mezhebi ictihâdlarına güvenmesini sağlayan ikinci âmil, mezhep görüşlerinin önemli bir kısmının Ebû Hanîfe'nin hocaları silsilesiyle Hz. Peygamber'e dayanması gerçeğidir. Ebû Hanîfe'nin fıkıh ilmini Hammâd b. Ebî Süleyman'dan (ö. 120/738), Hammâd'ın İbrahim en-Nehâî'den (ö. 96/714), Nehâî'nin Alkame b. Kays'tan (ö. 62/682), Alkame'nin Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) öğrendiği kabul edilir. Bu anlamda "Fıkıhı, Abdullah b. Mes'ûd ekti, Alkame suladı, Nehâî hasad etti, Hammâd harmanda dövdü/tanelerini ayırdı, Ebû Hanîfe öğüttü, Ebû Yûsuf hamur haline getirdi ve İmam Muhammed ekmek yaptı. Diğer insanlar da bu ekmekten yemektedirler." denir.⁷¹ Abdullah b. Mes'ûd aracılığıyla Hz. Peygamber'den aktarılan bilgi, aradaki müctehidlerce işlenmiş, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in katkılarıyla daha sonra mezhebin hukuk öğretilerini oluşturmuştur.⁷² Hanefî mezhebinin görüşleri, elbette İbn Mes'ûd kanalıyla ulaşanlardan ibaret değildir. Ancak söz konusu kanalla aktarılan görüşlerin mezhebin yapısı ve disiplinde belirleyici bir etkisi olmuştur.⁷³ Bu tarihsel dayanak, Kerhî'nin Hanefîlikte mezhep düzeyinde benimsenmiş ictihâdlara güven duymasında önemli bir rol oynamıştır.

Kerhî'de Hanefî mezhebi görüşlerine karşı oluşan itimadın üçüncü faktörü ise bir ictihâdın mezhep görüşü haline gelinceye kadar geçirdiği ilmî süreçtir. Bir müctehidce ilk defa ortaya konulan bireysel bir görüşün hatalı olma ihtimali her zaman için mevcuttur. Nitekim Ebû Hanîfe ve diğer mezheplerin imamları kendi ictihâdları ile çelişen sahih hadislerle karşılaştığında ictihâdın terk edilip hadisin hükmünün alınması gerektiğini belirtmişlerdir.⁷⁴ Onları bu tutuma sevk eden yalnızca yanlış olma ihtimali değil, aynı zamanda her meseleye dair tüm rivayetleri kuşatma imkânından yoksun olduklarının bilincinde

⁶⁷ Kerhî Ramazan ayını bir bütün olarak kabul ettiği için bu görüşü savunmuştur. Ebû Bekr Şemsü'l-emme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 3/60.

⁶⁸ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 2/317.

⁶⁹ Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 296-297.

⁷⁰ Bu husus, şu şekilde de ifade edilmiştir: "Zahir olan şudur ki ashâbımızın görüşü hakikate uygundur." Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1430/2009), 35. "Mukallidin, kendisini takip ettiği imamın vardığı görüşün gerçek olabileceğine inanması şarttır." Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1386/1966), 1/48.

⁷¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/49-50.

⁷² Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 524-525; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 371. İbrahim en-Nehâî'den aktarılan bilgiler ile Ebû Hanîfe'nin görüşleri arasındaki uyum, söz konusu aktarımın bir göstergesidir. Ebû Abdülaziz Kutbüddîn Ahmed b. Abdurrahim b. Vecîhiddîn Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî, *Huccetüllâhi'l-bâliga*, thk. Seyyid Sâbık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005), 1/251; Murat Sarıtaş, "Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir: Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri", *Sahn-ı Semân'dan Dâru'l-fünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 1/173. Keza Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-harâc*'inde Hz. Ömer'in isminin 124 defa geçmesi, İbn Mes'ûd yoluyla Hz. Ömer'den gelen bilgilerin Hanefîlikteki yerine işaret etmektedir. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, 131.

⁷³ Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 372.

⁷⁴ İbn Âbidîn, *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî*, 34.

olmalarıdır. Ancak mezhep görüşü haline gelmiş icthâdların metodolojik açıdan hatalı olma ihtimali oldukça düşüktür. Çünkü icthâdi görüş farklı dönemlerde birçok fakih tarafından delilleriyle birlikte defalarca gözden geçirilip benimsendikten sonra mezhep görüşü statüsüne çıkmaktadır. İctihâdi hüküm delil veya metodoloji itibarıyla problemlidir ise bu, inceleyenlerce bir şekilde tespit edilip ortaya konulur. Sözgelimi bir meselede ilgili hadisin bilinmemesi sebebiyle hatalı şekilde inşa edilen bir icthâd, daha sonra gelen fakihlerce rahatlıkla fark edilebilmektedir. Zira mensûh dahi olsa sahih hadisin müctehidlere ulaştığı kabul edilir. Aynı durum âyetler için de geçerlidir. Dolayısıyla mezhepte bir âyet veya hadisle amel edilmemişse bunun mutlaka geçerli bir gerekçesinin olduğu varsayılır.⁷⁵ Diğer bir ifadeyle nas ile çatışan mezhep görüşünün isabetli olabileceği ve çelişkinin izahına dair bir açıklamanın bulunulabileceği düşünülür.

Araştırma imkânına sahip bir fakihin gerekli araştırmayı yapmadan mezhep görüşleri ile naslar arasındaki çelişkinin gerçek olmadığını ve giderilebileceği ileri sürmesi, taassup ve taklidin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü mezhep görüşü düzeyinde benimsenmiş olsa dahi her icthâdın yanlış olma ihtimali vardır. Ancak Kerhî, inceleyip onayladığı için mezhep görüşlerine itimat etmiştir. Mezhebe mensubiyetin getirdiği aidiyet duygusu, mezhep metodolojisi ve hükümlerine olan vukûfiyet ile görüşün çok kişi tarafından incelenip benimsendiğine dair bilgi, mezhep görüşlerine duyulan güveni anlaşılır kılmaktadır.⁷⁶ İctihâdın nassın önüne geçirilmesi, mezhep görüşünün yanlış olduğu bilindiği hâlde terk edilmeyip nasların o doğrultuda yorumlanmasıyla kendini gösterir ki hiçbir fakih böyle bir tutumu onaylamaz.

2.2.2. Kaidelerde Mezhep Görüşlerinin Doğru Anlaşılmasını Sağlamaya Yönelik Metodolojik Bir Perspektifin Sunulduğu

Kerhî'nin belirlediği kaidelerde nas ile mezhep görüşü arasındaki tenakuzun kaynağını tespit etmeye yönelik metodolojik bir perspektif sunulmuştur. Kerhî, mezhep görüşüne aykırı âyet ve hadislerin te'vîl, nesh veya tercihe hamledileceğini bildirirken mezhebin sistematik bir bütünlüğe sahip olduğuna ve bu bütünlük içinde cüz'î nasların yorumlandığına dikkat çekmektedir.⁷⁷ Bu yaklaşım, aynı zamanda hüküm inşa sürecinde naslara yönelik izlenen yönetime göndermede bulunmaktadır.

Bir meselenin hükmü belirlenirken ilgili tafsilî deliller belli bir metodoloji dâhilinde değerlendirmeye tabi tutulur. Bu süreçte naslar sadece sahihlik açısından incelenmez, tahsis ve takyîd durumlarına bakılır; te'âruz söz konusu ise cem', tevfiq, nesh veya tercih yöntemlerinden uygun olanlar tatbik edilir.⁷⁸ Bu aşamada müctehidin ulaştığı bilgiler, delil tercihinin doğrudan etkiler ve konuyla ilgili görünmesine rağmen bazı delillerin argümantasyonun dışında bırakılmasına yol açar.⁷⁹ Sonuç itibarıyla müctehidin kendisince konuya uygun ve geçerli olan naslara dayanarak ortaya koyduğu görüş, delil olarak almadığı diğer naslara aykırı görünebilir.

Mezhep görüşü ile sahâbî kavli arasındaki tenakuzu gidermeye ilişkin kaidede, mezkûr metodolojiyi görmek mümkündür. Kerhî'ye göre böyle bir durumda öncelikle sahâbî kavlinin sıhhati incelenir. Sahih olmadığı tespit edilirse kavlin bu sebeple alınmadığı anlaşılır. Sahâbî kavli sahih olup hakkında icmâ edilmemiş bir hükme dair ise te'vîl edildiği veya kendisi gibi başka bir sahâbî kavli ile çatıştığı için tercihe gidildiği varsayılır ve bu yönde araştırma sürdürülür.⁸⁰ Onun te'vîl veya tercihin yapılmış olabileceğine ilişkin ifadesi, tenakuzun gerçekte olmayabileceğine ve işlemin metodolojik yöntem çerçevesinde gerçekleştiğine dair düşüncesine dayanmaktadır.⁸¹ Neseî, tercihten kaynaklanan tenakuzu anlatırken kardeş ile dedenin aynı anda bulunması durumunda mirastan pay alıp almayacakları, kadının bir veya iki talakla boşandıktan sonra başka biriyle evlenip sonra ondan boşanıp eski kocasıyla tekrar evlenmesi halinde eski kocanın talak haklarının yenilenip yenilenmeyeceği ve teşrik tekbirlerinin hükmü konularındaki Hanefî görüşlerinin sahâbî kavli ile çelişmesinin, sahâbeden bu konularda nakledilen farklı

⁷⁵ Bu yaklaşım Hanefîlere özgü değildir. Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 296-297; Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 161; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 365.

⁷⁶ Taassup haram görülmüştür; delil doğrultusunda hükümde sebât anlamındaki *salâbet* ise doğru bulunmuştur. Muhammed b. Abdülazim el-Mekki Mollâ Ferrûh, *el-Kavlü's-sedî fi ba'di mesâil-i-ictihâd ve't-taklîd* (Kuveyt: Dârü'd-Da've, 1988), 46-47.

⁷⁷ Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 297-298; Yaman, *Fetva Usûlü*, 164.

⁷⁸ Hasan Maçın, *İslam Hukuk Metodolojisinde Delillerin Çatışması ve Çözüm yolları* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 301-307. Bu metodolojik yaklaşım sadece Hanefîlere ait olmayıp, diğer mezheplerin icthâdlarında da benzer uygulamalar vardır. Esen, *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*, 296-297; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Argüman Olarak Kullanımı", 365.

⁷⁹ Örneğin Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerindeki hadisler genel olarak sağlam kabul edilmekle birlikte, Şâfiîler, söz konusu sebeplerle bu iki kitabın içindeki bazı hadislerle amel etmemişlerdir. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1404/1984), 1/371. Kriterleri ve yaklaşımının yanlış yorumlanması sonucu haksız eleştiriye maruz kalan başka bir isim için bk. Ali Fuat Futsi, "İbrâhim en-Nehaî'ye Yöneltilen Tenkitler Hakkında Mülâhazalar" *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 168-189.

⁸⁰ Neseî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

⁸¹ Pekcan, "Kerhî'nin 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve 'Değerlendirilmesi'", 306.

görüşlerin varlığına dayandığını belirtmiştir.⁸² İşte Kerhî, söz konusu çelişkinin bu şekilde aşılabilmesi için kaideler aracılığıyla metodolojik bir çerçeve sunmuştur.

Kerhî, kaidelerde tuttuğu projeksiyonla, mezhep görüşü ile nas arasındaki çelişkinin fihhi görüşün tesisi esnasında da mevcut olduğu ve çeşitli yöntemlerle giderildiğine dikkat çekerek muhatabın bu çözüm süreçlerini kavramasını amaçlamıştır. Diğer bir ifadeyle aslında fihhi hükmü inşa sürecinde başvuru usul ve işlemlerin anlaşılmasını hedeflemektedir. Bu metodolojinin göz ardı edilmesi durumunda bazen mezhepte benimsenmiş bir görüş, sahih naslara aykırı bir ictihâd olarak algılanabilir. Ancak görüşün delilleri ile nas arasında görünen çatışma, mezhebin doktrinel yaklaşımı açısından gerçekte yoktur. Çünkü tevfiik, te'vîl ve tercîh gibi makul yöntemlerle çatışma zemini ortadan kaldırılmıştır.

2.2.3. Kaidelerin Mezhep Görüşü ile Nas Arasındaki Çelişkinin Mahiyetini Araştırmaya Yönlendirdiği

Kerhî, belirlediği kaidelerle mezhepte kabul edilen ictihâda aykırı olan nassın geçerliliğini, nas ile görüşün delilinin uzlaştırılıp uzlaştırılmadığını ve nassın hangi sebeple terk edildiğini tespit etmeye yönelik bir araştırmanın yapılmasını önermiştir. Örneğin mezhebin görüşü ile çelişen hadis hakkında uygulanacak yönetime ilişkin şu kaidede bu husus açık bir şekilde görülmektedir:

"Ashâbımızın kavline muhalif olan hadis ya neshe hamledilir ya kendi derecesinde bir hadisle çeliştiği için başka bir delile gidilir ve ashâbımızın kullandığı yöntemlerden biriyle tercîh yapılır yahut tevfiike hamledilir. Bütün bunlar delil doğrultusunda yapılır..."⁸³

Burada geçen "Bütün bunlar delilin varlığına göre yapılır." kaydı, delil araştırması ve delil temelli tahlili teşvik eden bir çağrıdır. Aynı öneri, mezhep görüşüne muhalif âyet ile karşılaşıldığında gösterilecek tutumu formüle eden kaidede de mevcuttur. Kaidede böyle bir durumda âyetin neshe, te'vîle veya tercîhe hamlolunacağı belirtilirken⁸⁴ bu işlemlerin ancak delil doğrultusunda belirleneceği hususu izahtan varestedir. Keza mezhep görüşüyle çatışan sahâbî kavline uygulanacak yönetime dair kaidede de muhatabın araştırmaya teşvik edildiği görülmektedir. Burada öncelikle sahâbî kavlinin sıhhatinin araştırılması, sahih olduğunun tespiti durumunda üzerinde icmâ edilip edilmediğinin incelenmesi önerilmiştir.⁸⁵ Hadisin icmâa konu edilmediğinin belirlenmesi halinde ise hangi yöntem üzerinden araştırmanın sürdürüleceği yine bir araştırmayı gerektirmektedir. Bütün bu çabalar, nassa aykırı gibi görünen ictihâdın inşa sürecinin başında başvuru işlemleri tespit için yapılan araştırmalardır.

2.2.4. Kaidelerde Yanlış İctihâd Teşebbüslerine Karşı Mezhep Bütünlüğünü Korumanın Amaçlandığı

Kerhî'nin kaidelerinde öne çıkan diğer bir husus, yanlış ictihâd teşebbüslerini engellemeye yönelik bir koruma mekanizmasını oluşturmasıdır. Bu mekanizmayla aynı zamanda mezhep bütünlüğünü koruma amacı da güdülmektedir. Kerhî'nin yaşadığı dönemde karşılaşılan mezhep sistematığının tesisi ve istikrarının teminine dair kaygının bu anlayışta etkisi vardır.⁸⁶

Kerhî'nin mezhep görüşleri ile naslar arasındaki tenakuzu nesh, te'vîl ya da tercîh yöntemlerinden biriyle anlamlandırmaya yönlendirmesi, mevcut hükmün mümkün olduğunca korunmak istendiğini göstermektedir. Örneğin ilgili kaidede, âyetler ile mezhep görüşleri arasında bir uyumsuzlukla karşılaşıldığında kapsamlı bir inceleme ve uzlaştırma sürecine girilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda görüşe aykırı âyetin nesh edildiği veya onun yerine başka bir âyetin esas alındığı yahut âyetin te'vîl edildiği ihtimallerinin incelenmesi öngörülmüştür. Bütün bu yönlendirmelerle aceleci bir şekilde mevcut ictihâdları reddedip mezhep sistematığına aykırı ve hatalı yorumlara sapmanın önlenmesi amaçlanmıştır. Kerhî'nin özellikle te'vîl yoluyla uyumsuzluğun giderilmesini önermesi, mevcut hükmün korunmasına yönelik bir çaba olarak kendini göstermektedir. Mezhep görüşüne muhalif hadis ve sahâbî kavli hakkındaki kurallarda da benzer bir yaklaşımın olduğu görülmektedir. Çünkü bütün bu kurallarda yeni bir hükmü geliştirmek yerine, görünürdeki çelişkinin gerçekte var olmadığı bilgisine ulaştırmak hedeflenmektedir.

Mezhep görüşü olarak kabul edilen bir ictihâdın oluşum sürecinde ilgili naslar yorumlanırken yalnızca dil kuralları değil, aynı zamanda dinin genel ilkeleri, amaçları ve olayın özel şartları da dikkate alınmaktadır. Bu unsurların hepsi, bir bütün olarak sonraki dönemlerde de defaatle değerlendirilmektedir. Böylesine ciddi bir emekle geliştirilmiş ve zengin bir birikime dayalı mevcut mezhep görüşünü, gerekli araştırmayı yapmadan geçersiz sayıp doğrudan âyet veya hadisten hüküm çıkarmaya kalkışmak

⁸² Neseî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

⁸³ Neseî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 432.

⁸⁴ Neseî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 431.

⁸⁵ Neseî, *Şerhu Medâri'l-usûl*, 434.

⁸⁶ Aynı kaygı, diğer mezheplere mensup fakih ve usulcülerde de müşahede edilmektedir. Apaydın, "Kerhî", 25/286.

beraberinde yanlış icthâd ihtimalini de getirir.⁸⁷ Ehil kişiler tarafından defalarca incelenmiş ve isabetli bulunmuş bir görüşün hakikate uygun olma ihtimali, bireysel çabalarla ilk kez ortaya atılan bir görüşünkine kıyasla daha yüksektir. İşte bu gerçeğin farkında olan Kerhî, mezkûr kaidelerle, nassa aykırı gibi görünen mezhep görüşlerinin yeterince değerlendirilmeden terk edilmesini ve yerine yeni icthâdlar geliştirilmesini engellemek istemiştir.

Sonuç

Ebü'l-Hasen el-Kerhî, Hanefî imamlara ait icthâdların dayandığı temel ilkeleri sistematik biçimde ortaya koyan ilk fakih olarak kabul edilmektedir. Ona nispet edilen kaidelerin bir kısmı, mezhep görüşleriyle çelişen naslarla karşılaştığında izlenecek yöneme dairdir. Kerhî bu kaidelerde mezhep icthâdlarına aykırı gibi görünen âyet ve hadislerin nesh, te'vîl, tercih veya tevfiğe; sahâbî kavlinin ise te'vîl veya tercihe hamledileceğini ifade etmiştir. Kerhî'nin bu yaklaşımı, özellikle modern dönemde mezhep taassubu ve taklid ile ilişkilendirilmiş; onun, mezhebin görüşünü mutlak doğru kabul ederek nasların bu çerçevede te'vîl edilmesini savunduğu iddia edilmiştir. Şu kadar var ki bu iddiayı ileri sürenler, söz konusu kaidelere atıfta bulunmakla yetinip iddiayı temellendirmeye gitmemişlerdir.

Kerhî'nin kaideleri Neseffî'nin ilgili açıklamalarıyla birlikte incelendiğinde onun Hanefî mezhebi imamlarının icthâdlarını benimsediği, ancak mezhep taassubuna kapılmadığı anlaşılmaktadır. Kerhî'nin mezhepteki bazı görüşleri isabetli bulmayarak reddetmiş olması, bunun açık bir göstergesidir. Onun mezhep görüşü ile nas arasında var olduğu sanılan çelişkiyi gidermek için nesh, te'vîl, tercih veya tevfiğe yöntemlerinden hangisinin uygulanacağına yalnızca delille karar verilebileceğini ifade etmesi, delili ön planda tuttuğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kaidelerde delile vurgu yapması, aynı zamanda Kerhî'nin hükmü delilleriyle birlikte analiz edebilecek düzeyde bilgiye sahip kimselere hitap ettiğini göstermektedir. Delili bu derece önemseyen bir fakihin taklide yönlendirmekle itham edilmesi isabetli değildir.

Kerhî'nin "aşhâbımızın icthâdına aykırı âyet veya hadis" ifadesinde bahsedilen aykırılık, aslında mezhep görüşü ile nas arasında değil, görüşün inşası sırasında karşılaşılan deliller arası mu'ârazadır. Nassa aykırı bir icthâdın mezhep görüşü olarak benimsenme olasılığı düşük olduğundan Kerhî, mu'ârazanın icthâd sürecinin en başında nesh, te'vîl, tercih veya tevfiğe yöntemlerinden biri ile giderildiğini varsaymaktadır. Diğer bir ifadeyle o, mezhepte kabul edilen görüşlerin inşa edilirken ilgili nasların belirli bir metodoloji çerçevesinde değerlendirildiğini bildiğinden mezhep görüşünün gerçekte naslara aykırı olmadığını düşünmektedir.

Hükümlerin inşa sürecinde karşılaşılan deliller arasındaki mu'ârazayı aşmak için birtakım yöntemlerin uygulanması, bütün mezheplerde söz konusu olan ortak bir olgudur. Örneğin sahih hadis ittifakla bağlayıcı bir delil olarak kabul edilmekle birlikte bir meselenin hükmü belirlenirken nesh, tahsis ve bağlam itibarıyla dışarıda bırakılabilmektedir. Sonuçta ortaya çıkan hüküm zahiren o hadise aykırı görünse de esas alınan diğer naslara uygundur. Ancak sürecin bu detaylarından habersiz olanlar, icthâdın hadise aykırı olduğunu zannedip aceleyle hatalı icthâdlar üretebilirler. Bu sebeple Kerhî, sürecin başına dikkat çekip mezhep görüşüne aykırı nassın nasıl yorumlandığını tespit etmeye yönlendirmektedir. Buna göre o, iddia edildiği gibi mezhep görüşünün esas alınıp nasların ona tabi kılınmasını savunmamaktadır; aksine mezhep görüşü ile nas arasındaki tenakuzun başlarda uygulanan metodolojik yöntem üzerinden aşılabileceğini öngörmektedir.

Kerhî'nin, icthâdın nas sebebiyle geçersiz sayılabileceğini müstakil bir kaide olarak zikretmesi, onun nassı mezhep görüşüne tabi kıldığı iddiasını çürüten başka bir delildir. Bu kaide, mezhep görüşüne aykırı gibi görünen naslarla karşılaştığında icthâd sürecindeki yorumlamaya başvurmayı öneren kaidelere ters düşmemektedir. Çünkü mezhep görüşü olarak benimsenen icthâd, defaatle incelenmiş ve dolayısıyla isabetliliğine güven duyulan bir görüştür. Geçersiz sayılabileceği ifade edilen icthâd ise güvenilirliği bu düzeye ulaşmamış ve açık nassa aykırılığı sabit olmuş icthâddir.

Mevzubahis kaidelere dayanarak Kerhî'nin taassup, icthâdın nassın önüne geçirmek ve taklide yönlendirmekle itham edilmesi, ilmî ve akli temelden yoksundur. Bu tür değerlendirmelerin, kaidelerin bütüncül bir bakışla ele alınmamasından ve Neseffî'nin ilgili açıklamalarının göz ardı edilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Ali Bardakoğlu, "Fıkıh Çözüm mü Üretir, Sorun mu?", *Eskiyeni* 29 (Aralık 2014), 167.

Kaynakça

- Alkemir, Salih. "Nas ve Yorum İlişkisi". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri*. 525-538. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Algül, Adnan. *İzzüddîn b. Abdüsselâm'ın İslam Hukuk Bilimindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017.
- Alkış, Alparşlan. *İslam Hukuk Usûlü*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.
- Alkış, Alpaslan. "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinde Kerhî'nin Furû' Fıkha Dair Görüşleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Haziran 2019), 231-262. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.550211>.
- Alvânî, Tâhâ Câbir. *el-Ezmetü'l-fikriyye ve menâhîcu't-tağyîr*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2003.
- Apaydın, Hacı Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: BİLAY Yayınları, 2019.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Kerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Bardakoğlu, Ali. "Fıkıh Çözüm mü Üretir, Sorun mu?" *Eskiyeni* 29 (Aralık 2014), 147-178.
- Baysa, Hüseyin. *Kureys Kervanları -Hukuk Sosyolojisi Açısından Vahiy Döneminde Ticarî Hayat-*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî b. Mûsâ Ebû Bekir. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullâh İnâyetullâh Muhammed vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.
- Çolak, Abdullah. *İslâm Hukuk Tarihi ve İslâm Hukukunun Kaynakları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer. *Te'sîsü'n-nazar*. thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaût - Muhammed Kamil Karabellî. 7 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usul Eserlerinde İctihad Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Futsi, Ali Fuat. "İbrâhim en-Nehâ'ye Yöneltilen Tenkitler Hakkında Mülâhazalar". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 168-189. <https://doi.org/10.52637/kiid.1435849>.
- Füllânî, Salih b. Muhammed. *İkâzu himemi üli'l-ebşâr*. Şârîka: Dâru'l-Feth, 1417/1997.
- Güney, Necmeddin. "Ebu'l-Huseyn el-Kudûrî'nin Unutulan Bir Eseri: Şerhu Muhtasari'l-Kerhî". *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları*. 201-220. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Hulâsatü târihi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Hudarî, Muhammed. *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1386/1966.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1430/2009.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1404/1984.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkî'în 'an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meshûr b. Hasen. 7 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1423.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kasım. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr - Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâi'ü's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1328/1986.
- Kaya, Eyyüp Said. *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kızılkaya, Necmettin. *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslam Hukukunda Küllî Kaideler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

- Maçın, Hasan. *İslam Hukuk Metodolojisinde Delillerin Çatışması ve Çözüm Yolları*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Merâğî, Abdullah Mustafa. *el-Fethu'l-mubîn fî tabakâti'l-usûliyyîn*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1366/1947.
- Mollâ Ferrûh, Muhammed b. Abdülazim el-Mekkî. *el-Kavlü's-sedîd fî ba'di mesâ'ili'l-ictihâd ve't-taklîd*. Kuveyt: Dâru'd-Da've, 1988.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmeddîn Ömer. *Şerhu Medâri'l-usûl (Usûlü'l-Kerhî)*. thk. Murteza Bedir. Ankara: İSAM Yayınları, 2025.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer. *Şerhu Medâri'l-usûl*. thk. İsmail Abd Abbâs. b.y.: el-Mecme'u'l-Fikhi'l-İrâkî, 2018.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Paçacı, İbrahim. "Fıkıh Mezhepleri ve Taklid". *Dinî Araştırmalar* 2/4 (1999), 59-84.
- Pekcan, Ali. "İslâm Hukuku Literatüründe Fıkıhın Genel Kurallarına Dair İlk Risale (Kerhî'nin 'el-Usûl' Adlı Risâlesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi)". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/2 (Haziran 2003), 293-307.
- Sarıtaş, Murat. "'Fakihlerimizin Görüşleri Naslardan Önceliklidir': Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin Nas-Mezhep İlişkisi Problemine Dair Görüşleri". *Sahn-ı Semân'dan Dâru'l-fünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 1/163-178. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Serahsî, Ebû Bekir Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Seyyid Bey, Muhammed. *Usûl-i fikh -Medhal-*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333/1917.
- Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, Ebû Abdülaziz Kutbüddîn Ahmed b. Abdurrahim b. Vecîhiddîn. *Hucetüllâhi'l-bâliga*. thk. Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1426/2005.
- Şirmârî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah. *Te'sîsü'n-nezâ'ir*, thk. Murteza Bedir. Ankara: İSAM Yayınları, 2025.
- Şirvânî, Ahmed Hamdi. *Levâmi'u'd-Dekâik fî Tercemeti Mecâmi'i'l-Hakâik -Mecâmi'u'l-Hakâik Tercümesi-*. haz. Hüseyin Örs, Seher Erdem Örs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Yelek, Kamil. "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı: Hanefîlerin Benimsediği Yönteme Dair Bir İzah Denemesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 359-385. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1267455>.